

ԿԱՐԻՆԵ ՄՈՍԻԿՅԱՆ

ՆԵՄԵՍԻՈՍ ԵՄԵՍԱՅՈՒ «ՅԱՂԱԳՍ ԲՆՈՒԹԵԱՆ ՄԱՐԿՈՅ» ԵՐԿԻ ՀԱՅԵՐԵՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅԱՆ ԲԱՌԱԿԱԶՄԸ

Բանալի բառեր՝ Նեմեսիոս, Եմեսացի, բնություն, մարդ, մարդաբանություն, եզրաբանություն, թարգմանություն, Սյունեցի, բնագիր:

Ըստ առավել տարածված կարծիքի՝ Նեմեսիոս Եմեսացու «Յաղագս բնութեան մարդոյ» երկը գրվել է IV դարի վերջին և լայն ճանաչում է վայելել բժիշկների, աստվածաբանների և բնափիլիսոփաների շրջանում: Երկը կարելի է համարել ինչպես աստվածաբանական, այնպես էլ մարդաբանական: Այստեղ գործնական կիրառություն գտած գիտական ուսմունքներն ու մոտեցումները սերտորեն շաղկապված են փիլիսոփայական իմացականության հետ: Հեղինակն ի մի է բերել անտիկ շրջանի տարբեր փիլիսոփաների և բժշկական դպրոցների՝ կազմախոսական, բնախոսական, հոգեբանական, փիլիսոփայական և մարդաբանական բազմաթիվ խնդիրների վերաբերող տեսություններ, ձգտելով համաձայնեցնել դրանք, ինչպես մեկը մյուսի, այնպես էլ քրիստոնեական գաղափարախոսության դրույթների հետ: Նեմեսիոսի թեմաներն ընդգրկում են հոգու, մարմնի հետ նրա միավորման ու կամքի ազատության մասին վերլուծություններից մինչև շնչառության ու սիրտ-անոթային համակարգի գործառույթների քննարկումներ:

Անտիկ դարաշրջանից միջնադար անցման այս շրջանում, երբ քրիստոնեությունն իբրև նոր աշխարհայացք մուտք էր գործում մարդկանց գիտակցություն, և անտիկ իմացական հենքով ձևավորված հռոմեական մտավորական վերնախավը դժվարությամբ էր ընկալում այն, անհրաժեշտություն էր առաջանում նոր ուսմունքը մատուցել նրանց հելլենական իմաստասիրության հասկանալի լեզվով: Հենց այս շրջանում էլ գիտական ասպարեզ դուրս եկավ կապադովկյան հոշակավոր եռյակը՝ Բարսեղ Մեծի (330-379 թթ.) հոգևոր առաջնորդությամբ: Եռյակի մյուս անդամները ևս՝ Գրիգոր Նյուսացին (335-394 թթ.) և Գրիգոր Նազիանզացին (330-390 թթ.), գործի դնելով հունական փիլիսոփայության իրենց հիմնավոր իմացությունը և հռոմեական մտավորականությանն արդեն ծանոթ հելլենական հիմնարար գիտական սկզբունքների, եզրույթների ու, ընդհանրապես, որևէ երևույթ մեկնաբանելու համար ընդունված մեթոդների համակարգը, ներկայացնում և տարածում էին նոր գաղափարախոսությունը:

Իսկ ո՞վ էր Նեմեսիոս Եմեսացին: Նրա անձի և գործունեության մասին սուղ տեղեկություններ են պահպանվել: Այսպես, Գրիգոր Նազիանզացին իր մի քանի նամակներում (184-187, 386 թ.) հիշատակում է ոմն հեթանոս Նեմեսիոսի, որը Գամրաց (Կապադովկիայի) կուսակալն էր: Իսկ ըստ Հ. Տաշյանի՝ ասորի մատենագիր Մովսես Բար-Կեփան իր «Դրախտի մեկնութիւն» աշխատության մէջ հիշատակում է «զՆեմեսիոս իմաստասէր փիլիսոփայի «Վասն ծառոյն կենաց» գործքը¹»: Եթե խոսքն, իրոք, նույն Նեմեսիոսի մասին է, ապա կարելի է ենթադրել, որ Նեմեսիոս Եմեսացին՝ ապրելով Կապադովկիայում նույն ժամանակաշրջանում, ինչ և Կապադովկյան եռյակը, կիսել և շարունակել է զարգացնել նրանց գաղափարները: Եվ, իրոք, «Բնութեան» գրքում, և հատկապես, մարդակազմության և բնախոսության հարցերին նվիրված գլուխներում, ինչպես իր հետազոտություններում ներկայացնում է մասնավորապես Ստեղա Վարդանյանը², շատ հատվածներ գրեթե նույնանում են Գրիգոր Նյուսացու «Տեսութիւն ի մարդոյն կազմութիւն» երկի համապատասխան մասերի հետ: Ուստի պատահական չէ, որ Նեմեսիոսի երկի ինչպես հունարեն սկզբնագիրը, այնպես էլ դրա հայերեն թարգմանությունը, երկար տարիներ վերագրվել է Գրիգոր Նյուսացուն: Հայկական ձեռագրերում այս շփոթն առկա էր արդեն թարգմանիչների հիշատակարանում, հետևաբար հունարեն բնագիրը, որից կատարվել է թարգմանությունը, նույնպես ներկայացված է եղել որպես Նյուսացու գործ:

Հեղինակային պատկանելիության շփոթը պայմանավորող գործոնները շատ էին կոնկրետ միջավայրով պայմանավորված գործնական անհրաժեշտությունը, հեղինակի անվան, գործի խորագրի նմանությունը, Նյուսացու լրջագույն հեղինակությունից օգտվելու հնարավորությունը և այլն: Միաժամանակ մեծ դեր են խաղացել նաև Նյուսացու «Յաղագս կազմութեան մարդոյ» աշխատանքի հետ գրեթե նույն ժամանակահատվածում ստեղծվելու, նույն թարգմանիչների ձեռքով նույն միջավայրում թարգմանվելու փաստերը: Սակայն կան նաև միջնադարյան հատուկենտ գրչագրեր, որոնցում առանձին անհաստատ փորձեր են արվում կասկածի տակ առնելու «Բնութեան» հեղինակային պատկանելիությունը: Դրանցից է ՄՄ 1013 ձեռագիրը (1227 թ.), ուր «Գրիգորի Եպիսկոպոսի Նիւսացույ՝ Յաղագս բնութեան մարդոյ» հերթական խորագրի հետ միասին նույն ձեռքով և գրչութեամբ ավելացվել է՝ «Գիրքս Նեմեսոյի ե-

¹ Հ. Յ. Տ., «Նեմեսիոսի՝ յաղագս բնութեան մարդոյ», ՀԱ, 1892թ., էջ 65-71, տե՛ս նաև I.S. Assemanus, *Bibliotheca Orientalis Clementino-Vaticana*, tom II: *De scriptoribus syris monophysitis*, Roma, 1719, p. 129:

² Ս. Գրիգոր Նիսացի, *Տեսութիւն ի մարդոյն կազմութիւն* (Յաղագս կազմութեան մարդոյ), քննական բնագիրը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները Ստեղա Վարդանյանի, էջ-միաձին, 2008, էջ 19:

պիսկոպոսի եմեսիոյ է» (էջ 201ա): Կիմ Մուրադյանի կարծիքով³ սա բազմաթիվ ընդօրինակութիւնների շարքում այս երկի հեղինակային պատկանելիութիւնը կասկածի տակ առնող թերևս ամենահին ձեռագրական վկայութիւնն է, որի հեղինակը Սիմեոն կրօնավորն է (Պղնձահանեցի):

Արևմուտքում ևս այս շփոթն առկա էր դեռևս XI դարում, երբ Ալֆանուս արքեպիսկոպոս Սալեոնացին (1058-1085 թթ.) երկը թարգմանեց լատիներեն, և շարունակվում էր մինչև XVI դար, երբ այն հրատարակվեց 1512 թ. իբրև նյութապետ ստեղծագործութիւն: Արդեն Նեմեսիոսի անունով երկը 1538 թ. հրատարակել է Գեորգ Դելլա Վալեն: 1802 թ. Մագդեբուրգում *Patrologiae Graecae cursus completus* շարքում Քրիստիան Ֆրեդերիկ Մատթեի հրատարակած բնագիրը (PG 40) երկար ժամանակ լավագույնն էր համարվում: Դրանից էին օգտվում Նեմեսիոսի հետազոտողներից շատերը: 1987 թ. Լեյպցիգում Մորենո Մորանիի հրատարակած քննական նորագույն բնագիրը⁴ համեմատված է նաև հայերեն, ասորերեն, արաբերեն և այլ հնագույն թարգմանութիւնների հետ: Հայտնի է, որ երկն ասորերեն թարգմանվել է VII դարում, արաբերեն՝ IX դարի վերջին, իսկ վրացերեն՝ XII դարում:

«Յաղագս բնութեան մարդոյ» երկի հայերեն թարգմանութիւնը կատարվել է VIII դարում: Թարգմանութիւն ժամանակի և թարգմանիչների հարցը հայագիտութիւն մեջ առաջացրել է տարակարծութիւններ: Ամփոփելով գրչագրերի մեծ մասում առկա թարգմանիչների հիշատակարանի տվյալները, պատմիչների վկայութիւններն ու հայագետների որոշ ճշգրտումներ՝ հետազոտողները⁵ հիմնականում հանգել են այն եզրակացութիւն, որ Նեմեսիոսի երկը թարգմանել է Ստեփանոս Սյունեցին՝ Դավիթ Հյուսիսայտոսի աջակցութեամբ, 717 թ. Պոլսում:

Մատենադարանում, Մխիթարյան Միաբանութիւնում և Երուսաղեմում Նեմեսիոսի երկը ներկայացված է շուրջ 65 ձեռագրով, որոնցից 21-ն ամփոփում են երկի մասին լուծմունքներ և մեկնութիւններ, մյուսները՝ բնագիրը: Դրանց մեծ մասը (շուրջ 45) գտնվում է Երևանի Մատենադարանում: Հնագույն օրինակը եղմ. 1862 ձեռագիրն է (1047 թ.):

Նեմեսիոս եմեսացի գիտնականին և փիլիսոփային մենք մեզ համար բացահայտեցինք Ստեղծա Վարդանյանի շնորհիվ, որի խորհրդով և օժանդակու-

³ Կ. Մ. Մուրադյան, Գրիգոր Նյուսացին հայ մատենագրութիւն մեջ, Երևան, 1993, էջ 36:

⁴ Nemesius Emesenus, *De natura hominis*, ed. Moreno Morani, Leipzig: Teubner Verlagsgesellschaft, 1987 (այսուհետ տեխնոմո՝ Nem. և էջահամարը):

⁵ Մ. Չամչյան, Պատմութիւն Հայոց, հ. Բ, էջ 555, Գ. Զարբանդաբեկ, Մատենադարան հայկական թարգմանութեանց նախնեաց, Վեներիկ, 1889, էջ 362-374, Գ. Յովսէփեան, Յիշատակարանք ձեռագրաց, Անթիլիաս, 1951, էջ 55, Կ. Մուրադյան, Գրիգոր Նյուսացին հայ մատենագրութիւն մեջ, էջ 59, Ս. Վարդանյան, Ս. Գրիգոր Նյուսացու Տեսութիւն ի մարդոյն կազմութիւն, էջ 7 և այլն:

Թյամբ հանձն առանք սույն հողվածի պատրաստումը և «Բնութեան» քննական բնագրի կազմումը՝ հիմք ունենալով Մատենադարանի XII-XVII դարերի 13 հնագույն գրչագրերը (ՄՄ 51, 468, 469, 470, 552, 620, 844, 1013, 1500, 1649, 2508, 3184, 3463) և համեմատելով դրանք նաև վենետիկյան հրատարակութեան տպագիր տարբերակի⁶ և հունարեն երկու բնագրերի հետ (PG 40, Morani):

Ընդօրինակված գրչագրերի մեծ քանակը և բազմաթիվ այլ ձեռագրերում «Բնութեան» առանձին հատվածների և նույնիսկ ամբողջական գլուխների մեջբերումն՝ առանց հեղինակի անունը նշելու, խոսում է այն մասին, որ երկը մարդաբանության մասին դասագրքի կարգավիճակ ուներ միջնադարյան Հայաստանում, որից՝ իբրև հիմնավոր գիտելիքից, օգտվում էին շատերը: Չնայած դրան, հայ բանասերները նրան անդրադարձան ավելի ուշ, երբ տարբեր լեզուներով անգլերեն, իտալերեն, ֆրանսերեն, գերմաներեն, գիրքն արդեն բազմաթիվ անգամներ հրատարակվել էր: 1887-88 թթ. «Բազմավէպ»-ում տպագրվեցին բնագրի տասնմեկ գլուխները: 1889 թ. լույս տեսավ գիրքն ամբողջովին, Վենետիկյան Մատենադարանի վեց ձեռագրերի համեմատության հիման վրա: Հրատարակիչն Աթանաս Տիրոյեանն էր:

1892 թ. «Բազմավէպ»-ում տպագրվեց անանուն հեղինակի մի հողված՝ իտալացի լեզվաբան, արևելագետ, հայագետ Ամբրոսիոս Թեզեոսի (1469-1540 թթ.) մի ուսումնասիրության մասին, որտեղ վերջինս ներկայացնելով նաև «Բնութեան» ավելի վաղ կատարված ասորերեն թարգմանությունը և նշելով, որ այն մեծ հետաքրքրություն չառաջացրեց և նկատելի հետևորդներ չունեցավ, համարում է, որ Արևելքում Նեմեսիոսը հատկապես «հայոց ձեռքով նոր կեանք մը ստացած է»⁷: Ավելին, զանազան օրինակներ բերելով և համեմատելով դրանք հունարենի հետ, Թեզեոսը «ընտրելագոյն և ուղղագոյն» է համարում հայերենը՝ հավելելով, որ եթե «փութաջան և ծայրալիր» համեմատություն կատարվի արևելյան (իմա՝ հայկական) գրչագրերի հետ, դա մեծապես կօժանդակի հունականին, նա վստահ է, որ «վիճելիք և հակառակելի» շատ հատվածներ պարզապես կանհետանան, եթե «հայերենին դիմացը դրվին»: Այս կարծիքը ամրապնդվում է նաև Մորանիի կազմած բնագրում, երբ Ֆրեդերիկ Մատթեի հրատարակության մեջ առկա բազմաթիվ բառեր հիմնական տեքստից տեղափոխվում են տարբերակների մեջ՝ իրենց տեղը զիջելով հայերենով հաստատվող տարբերակներին: Մյուս կողմից Մորանին հավաստում է, որ Վենետիկի հրատարակության մեջ ձեռագրերից ընտրված ընթերցումները միշտ չէ,

⁶ Նեմեսիոսի փիլիսոփայի Եմեսացույ Յաղագս բնութեան մարդոյ, Վենետիկ, 1889 (այսուհետ տեխստում՝ Նեմ. և էջահամարը):

⁷ «Նեմեսիոսի գիրքը եւ Դեզա իտալացի հայագիտին ուսումնասիրութիւնն», Բազմավէպ, Բ. Մ., Վենետիկ, 1892, էջ 442-444 և 477-482:

որ լավագույնն են, հետևաբար հունարեն սկզբնագիրը պետք է անպայման հաշվի առնվի՝ հայերեն թարգմանության քննական բնագիր պատրաստելիս: Մակայն բավական տարածված է նաև հակառակ կարծիքը: Օրինակ, Հ. Արսեն Սուքրին կարծում է, որ «թարգմանը շատ հավատարիմ չէ իւր բնագրին» և շատ տեղերում, ուր ցանկալի էր, որ հայերեն բառով «լոյս մը տար մեզի՝ հօն լուսեամբ կանցնի»⁸: Հ.Յ. Տաշյանն՝ իր վերը նշված հոդվածում նույնպես քննադատության է ենթարկում երկուսն էլ գործածված հայերեն բառակազմը՝ ասելով, որ «լեզուի կողմանէ խէղճ» թարգմանությունն է, և որ հայերենը կարծես «ձուլուած» է հունարենի համեմատ՝ ասես հայ բառերով հունարեն խոսելով, որ «ուսումնական բառեր ու ասութիւններ կա՛մ դուրս թողնուած են, կա՛մ յունարէնը պարզապէս օրինակուած, եւ կա՛մ անհեթեթութեամբ նմանցուցած յունարէնին»⁹: Մյուս կողմից հեղինակը քննադատում է կենդանիների, բույսերի, հիվանդությունների հայերեն համերժեքն ունեցող անվանումների հունարեն եզրերի կիրառումը. նա նաև անընդունելի է համարում այն, որ հունարեն որևէ բառ թարգմանիչն ամենուր փոխարինում է հայերեն նույն բառով՝ ուշադրություն չդարձնելով, որ հունարեն բառը կարող է ունենալ զանազան իմաստներ, և տարբեր տեղերում ի հայտ բերել այդ իմաստներից որևէ մեկը: Այս ամենը «կը ցուցնէ գրոցս նիւթական ստրկութիւնը լեզուի», - եզրակացնում է Տաշյանը:

Ընդհանրապես, հունաբան դպրոցի ուսումնասիրությանը զբաղվող բանասերներն ամենից շատ շեշտել են թարգմանությունների չափազանց բառացիությունը, որը հաճախ արդյունք են համարել այդ դպրոցի ներկայացուցիչների հունամոլության: Այս կարծիքը չեն կիսում հունաբան դպրոցի ուսումնասիրությանը լրջագույնս զբաղված շատ գիտնականներ: Օրինակ, Սեն Արևշատյանի կարծիքով հունաբան դպրոցի ներկայացուցիչները դժվարագույն գիտափիլիսոփայական գործեր թարգմանելու համար ստեղծել են հատուկ բառապաշար՝ հարստացնելով հայերենը բազմաթիվ նոր բառերով և եզրույթներով, որոնք հնարավորություն են տալիս հայերենով արտահայտել ամենավերացական գաղափարները¹⁰: Այդ թարգմանությունները հաճախ նույնիսկ սողորված են քննադատական և ստեղծագործական ոգով, ինչի վկայությունն են հունաբան դպրոցի լեզվական նորամուծությունները, որոնք հայերենին խորթ ավելորդություններից ազատվելուց հետո, մնացին մեր լեզվի կարևոր ժառանգությունը և ակնառու կերպով վկայում են ստեղծագործական դժվարին և մեծածավալ աշխատանքի մասին: Իսկ բառացի կամ այսպես կոչված նյութական

⁸ Հ. Արսէն Սուքրի, «Նեմեսիոսի մարդակազմութեան գրոց եւ անոր հայ քարգմանութեան նաշակ մը», *Բազմավէպ, Վեներիկ*, 1880, էջ 326-340:

⁹ Հ.Յ.Տ., նշվ. աշխ. էջ 69:

¹⁰ Ս. Արևշատյան, «Հայոց գրերի ստեղծման պատմական պատճառները», *ԲՄ* 7, Երևան, 1964, էջ 61-76:

Թարգմանությունն անհրաժեշտ էր դառնում, քանի որ գիտափիլիսոփայական և դավանաբանական կարևոր երկերի վիճելի մասերը հակառակ դիրքերի վրա կանգնած մարդիկ հաճախ տարբեր կերպ էին հասկանում և մեկնում: Թարգմանիչները ստիպված էին դիմել բառացի թարգմանության՝ պահպանելով բնագրի լեզվական բոլոր դժվարությունները, որոնք կարող էին տարբեր կերպ ընկալվել: «Այդ բնույթի կարևոր աշխատությունները հաճախ բառ առ բառ քննության էին ենթարկվում նաև այն պատճառով, որ կամ որպես դասագիրք էին ծառայում կամ մեծ ժողովրդականություն էին վայելում, և նրանց մասին գրվում էին բազմաթիվ մեկնություններ, որոնք բնագրի հետ նույնպես թարգմանվում էին հայերեն: Այսպիսով, մեկնելի բնագրի յուրաքանչյուր մանրամասնության նյութական թարգմանությունը ոչ միայն անհրաժեշտություն էր նկատվում, այլ և գիտական նշանակություն էր ստանում»¹¹: Իհարկե, լինում էին նաև հունարենի անհաջող նմանակումներ, որոնք աստիճանաբար դուրս մղվեցին լեզվից:

Հայերեն գիտափիլիսոփայական բնույթի գրականությունն ստեղծելու համար անհրաժեշտ էր ունենալ կայուն եզրաբանություն, քանի որ եզրույթների մեջ են արտահայտվում, հղկվում և բյուրեղանում գիտական ըմբռումներն ու հասկացությունները: Այդ հասկացությունների ճիշտ ընկալումը կախված է այն բանից, թե որքան դիպուկ և ըստ էության է կազմված եզրույթը, և ինչ ճշտությամբ է արտահայտում, արտացոլում հասկացության էությունը: Անտիկ շրջանում հին հունարեն և լատիներեն լեզուներով ստեղծվել էին գիտական, տեխնիկական և քաղաքական բազմաթիվ եզրույթներ, որոնք տարբեր լեզուներում աստիճանաբար լայն տարածում գտնելով, միջազգային բնույթ էին ձեռք բերել: «Հունարենն իր լեզվական հատկություններով, իր նախդիրների զարգացած համակարգով ընդունակ էր արտահայտելու բազմազան վերացական ու բարդ գաղափարներ: Մյուս կողմից զարգացման երկարատև շրջանը ստեղծել էր գիտափիլիսոփայական կայուն եզրեր՝ իմաստային նուրբ տարբերակումներով»¹²: Եվ բնական է, որ հունաբան դպրոցի ներկայացուցիչները ձգտում էին հունարենի առավելությունները հաղորդելով հայերենին՝ մշակել այն, հարստացնել և դարձնել բարդագույն հասկացություններ արտահայտող լեզու: Ի դեպ, այս առնչությամբ շրջանառվում է նաև այն կարծիքը, որ հայերը մինչ հելլենական դարաշրջանն ունեցել են իրենց բավականաչափ հարուստ, կայուն, կազմակերպված և տարածված բժշկա-բնագիտական եզրաբանությունը, և հայ հեղինակներն այնքան էլ կարիք չեն զգացել բառեր փոխառելու օտար լեզուներ

¹¹ Ա. Ն. Մուրադյան, Հունաբան դպրոցը և նրա դերը հայերենի քերականական տերմինաբանության ստեղծման գործում, Երևան, 1971, էջ 56:

¹² Գ. Զահուկյան, Քերականական և ուղղագրական աշխատությունները հին և միջնադարյան Հայաստանում, Երևան, 1954, էջ 47:

րից: Նորամուտ հունական եզրերն անգամ խորթ են թվացել և վտարվել, մերժվել, մոռացություն են տրվել հետագա շրջաններում: «Այս դարաշրջանում հայ ամբողջ բառապաշարի մեջ բժշկա-բնագիտական արմատական եզրերի թիվը հասնում էր շուրջ 900-ի, որին եթե ավելացնելու լինենք բարդությունները, հարկ կլինի այն եռապատկել: Սակայն այդ պատկառելի եզրաբանությունը սոսկ բառաքանակ չէ, այլ լավագույն ցուցանիշ այն բանի, որ այդ բառերով արտահայտված են բժշկա-բնագիտական որոշ իմաստություններ՝ զարգացված բժշկության և բնագիտության մեջ, գիտություններ, որոնք նախքան տառերի գյուտը զարգացած են եղել հայ ժողովրդի մոտ»¹³:

Ամեն դեպքում, քննարկվող երկում ակնհայտ է թարգմանիչների ձգտումը՝ գործածելի դարձնել որոշ հայերեն եզրույթներ իբրև հունարեն ակտիվ գործածվող եզրերի համարժեքներ: Օրինակ, «յարձակումն» (Նեմ. 126,127 և այլն) եզրը փոխարինում է հունարեն *ὄρμη* (*Nem.* 85,86) բառին: Երկուսն էլ նշանակում են «մղում, ձգտում, բնազդ, ներքին տենչանք, խոչանալը, մղվելը, թափ ստանալը, գրգռելը»: Կարծում եմ, այստեղ խոսքը գիտակցության, բանականության «զսպաշապիկից ազատ, արձակ» ներքին ձգտումներին, մղումների մասին է, որոնք կարող են զսպվել և կառավարվել բանականությամբ, դրսևորվել նաև՝ անարգել կամ մասամբ: Բառն ընկալվում է նաև «բնազդ» իմաստով, որն առավել շրջանառվող եզր է ներկայիս գիտական շրջանակներում:

Մյուսը «յօդումն» (Նեմ. 27,33,34,37 և այլն) բառն է իբրև *ἀρμονία* (*Nem.* 17,22,23,26) բառի համարժեք: Վերջինս նշանակում է «կապ, ամրակցում, համաձայնություն, երաժշտական կառուցվածքի համակարգ, համաչափություն, դասավորվածություն՝ ըստ որոշակի կարգի»: Իսկ «յօդումն՝ շաղկապումն է և բարեյօդ յարմարութիւնն իրաց և ձայնից»: Թեպետ սովորաբար իբրև «հարմոնիա» բառի փոխարժեք՝ բառարաններում նշվում է «ներդաշնակություն» բառը, գրչագրերի լուսանցքներում նշվող լուծմունքների մեջ (որոնց հեղինակը, բազմաթիվ հետազոտողների կարծիքով Գէորգ Սկեւացին է), մեկնաբանվում է. «Յօդումն ասի դաշնակումն ձայնի, որպէս աղեաց քնարի յօդանալ ընդ միմեանս»: Ի դեպ, հունարեն բնագրում կա նաև *ἐναρμονία* (*Nem.* 17,36) ձևը, որի ճշգրիտ պատճենումն է «ներդաշնակութիւն» բառը: Երկում այն կրկին թարգմանված է «յօդաւոք» (Նեմ. 27), «յօդեալ» (Նեմ. 48) բառերով: Կարծում ենք, որ այս երկու բառերը՝ «դաշնակումն» և «ներդաշնակութիւն», տարբերվում են իրենց գործունեության տիրույթով. «դաշնակումն» առաջանում է հակադրություններից, քանի որ այն բազմաձև խառնուրդի միավորումն է և բազմազանության համաձայնությունը, բազմազանության դաշինքն ու բարեհար-

¹³ Խ. Հ. Մելիք-Փարսադանյան, «Հայ հին բժշկական և բիոլոգիական լեֆսիկայի ծագման մասին», Հայկական ՍՍԻ ԳԱ հայ բժշկության և բիոլոգիայի պատմության սեկտոր. Աշխատություններ, № 2, Երևան, 1949, էջ 115-123:

մարությունը, իսկ «ներդաշնակութիւն»-ը դաշինք է ինքն իր հետ, ինքն իր ներսում: Այդ պատճառով էլ այն չի կարող փոխարինել «յօդումն» բառին, որով նկարագրվում է հոգու և մարմնի միավորումը՝ որպէս բնության մեջ իր նմանը շունեցող, առանձնահատուկ, անխառն միություն:

«Ինքնամատոյց» (Նեմ. 135, 151 – *αὐτόματον*, *Nem.* 112, 127) բառը, ըստ Յ.Տաշյանի, կարելի էր փոխարինել «բախտով, դիպուածով», որ արդէն կար հայերենում, և ոչ թե ինքնահնար այս բառով, որ ընդամենը հունարենի պատճենում է: «Ինքնամատոյց» նշանակում է «ինքնին մատուցեալ, ինքնեկ, դիրագիւտ, ինքնադէպ, նաև՝ դէպք, դիպուած»: Իսկ *αὐτόματος* նշանակում է «ինքնագործ, ինքնաշարժ, ինքնակամ, բնութենական»: Կարծում ենք՝ «ինքնամատոյցն» *αὐτόματος*-ի ավելի հաշող համարժեք է, քան «դիպուած»-ը, որովհետև այստեղ խոսքը ոչ թե զուտ ակամա պատահականության մասին է, այլ ինքնակամ ստեղծված իրավիճակի, որտեղ չի կարելի շնկատել առկա, բայց շանձնավորված բանականության գործոնը:

Ի դեպ, թարգմանիչներն օգտագործում են նաև «պատահումն» (Նեմ. 28, 41 և այլն) եզրն իբրև հունարեն *συμβεβηκώς* (*Nem.* 18, 29) բառի համարժեք, որը «պատահել, կատարվել, ստացվել, հետևել, հարաբերության մեջ մտնել, ի հայտ գալ, հասնել, հավաքվել, ի մի գալ» նշանակությամբ բայի պերֆեկտի դերբայն է: Իսկ «պատահումն»՝ «պատահել»-ն է, «հանդիպում»-ը, «դէպք, դիպուած, անցք, վիճակումն, գտանիլն», նաև՝ «եկամուտ իրք, որակ, պարագայ, հանգամանք»: Այստեղ արդէն որոշակիորեն առկա է պատճառահետևանքային կապ ապահովող պատահականության գործոնը, որը դրսևորվում է հանգամանքների բերումով, և ոչ թե անհայտ, ինքնագործ և ինքնաշարժ ինչ-որ երևույթի կամքով:

Վիճելի է այն կարծիքը, թե թարգմանիչները յուրաքանչյուր հունարեն բառի համար ընտրել են որևէ հայերեն համարժեք և բոլոր իմաստային տարբերակների ժամանակ գործածում են այդ նույն բառը: Օրինակ, *θεραπεία* բառը թարգմանվել է տարբեր կերպ՝ «բժշկել» (Նեմ. 18, 94 և այլն, հմպտ.՝ *Nem.* 9, 78), «ուրախացուցանել» (Նեմ. 17, 96, 128, հմպտ.՝ *Nem.* 8, 80, 107), «պատարագ» (Նեմ. 128, *Nem.*՝ 106), «հանդարտեցուցիչ» (Նեմ. 127, *Nem.* 106), «սպասավորութիւն» և այլն: Հունարեն բառը նշանակում է «երկրպագություն, կրոնական ծես, հարգանք, հոգածություն, բժշկական խնամք, խնամակալություն, բուժում, նաև՝ պաշտպանություն, ծառայակազմ»:

Նույն կերպ էլ *πνεῦμα* բառը, որ նշանակում է «շունչ, քամի, ոգի, կյանք, ոգեղեն սկիզբ, գոլորշիացում, բուրմունք, հնչուն» և այլն, տարբեր տեղերում փոխարինվում է «ոգի» (Նեմ. 17, 73, հմպտ.՝ *Nem.* 7, 58), «շունչ» (Նեմ. 29; *Nem.* 19), «հոգի» (Նեմ. 37, 73, հմպտ.՝ *Nem.* 25, 59), «օդ» (Նեմ. 58, 70, հմպտ.՝ *Nem.* 45, 56) համարժեքներով: «Պնևման» ընդհանուր առմամբ «օդի»

համարժեքը չէ: Եթե դա օդ է, ապա այն օդն է, որ արդեն գտնվում է օրգանիզմի ներսում և ենթարկված է որոշակի փոփոխությունների: Սակայն նրա բաղադրությունն, այնուամենայնիվ, կապված է արտաքին օդի կազմի հետ, և անհրաժեշտ է որոշակի միջանկյալ օրգաններով շափավորել այն ավելցուկ որակները, որոնցով հանդերձ արտաքին օդը մուտք է գործել օրգանիզմ և վերածվել պնևմայի: Այդպիսի գործառույթ ունի մաղանման (*ἡθμοειδής*) ոսկրը, որը թույլ չի տալիս այդ ավելցուկ որակների կոպիտ ներգործությունը գլխուղեղի վրա: Թարգմանիչներն անկասկած գիտեն օդի և պնևմայի այս տարբերությունը, բայց վերը նշված գործառույթը նկարագրելիս (Նեմ. 110) «պնևմայի» դիմաց ևս օգտագործում են «օդ» բառը, թեպետ հունարեն սկզբնագրում, դեռևս օրգանիզմ չմտած օդը հստակ անվանվում է *ἄήρ*, իսկ արդեն մարմնի ներսում գտնվողը՝ *πνεῦμα* (*Nem.* 91): Կարծում եմ, սա ճիշտ ընտրություն է, քանի որ ասել, թե՛ «երբ օդը մտնում է թոքեր, շունչը կամ ոգին կարող են կործանարար ազդեցություն ունենալ ուղեղի վրա», եթե ոչ անհեթեթ, գոնե անհասկանալի կլիներ:

«Օդ» համարժեքն է գործածվում նաև *περιέχων* բառի փոխարեն, որ նշանակում է «շրջապատող, պարունակող»: Եվ այստեղ հեղինակն, իրոք, խոսում է շրջապատող միջավայրի կամ կլիմայական պայմանների մասին, այսինքն՝ մարդուն շրջապատող, պարուրող օդի վիճակի: Այսինքն, թարգմանությունը դարձյալ իմաստային է և ոչ թե բառացի: Թեպետ երկում կիրառվում է նաև *περιέχων* (*Nem.* 116) բառի բառացի թարգմանությունը՝ «պարունակող» ձևով (Նեմ. 139):

Կան, իհարկե, նաև բառերի անհասկանալի ընտրություններ: Օրինակ, *δοξάζειν* (*Nem.* 29) բայի փոխարեն, որ նշանակում է «կարծել, խորհել, դատել, փառավորել», ինչ-որ պատճառով ընտրված է հենց «փառավորել»-ը. «գիարդ զմտաւ ածելն, փառաւորելն և դատիլ, կարէ թեթեւութեան եւ ծանրութեան գործ լինել» (Նեմ. 41): Ըստ վեներտիկյան հրատարակչի՝ բառը դրված է «վրէպ թարգմանութեամբ», և իր տպագիր օրինակում նա այն փոխարինում է «խորհել» բառով (Նեմ. 41, ծ. 1): Սակայն այս բառի առնչությամբ հետաքրքիր օրինակ է բերում Արուսյակ Թամրազյանը¹⁴. Դիոնիսիոս Արեոպագոսին (ի դեպ, որի գործերը նույնպես թարգմանել է Ստեփանոս Սյունեցին) գտնում է, որ մտքի և սրտմտության միջև ընկած վզի հատվածում բնավորված է կարծիքը, որ նույնպես թարգմանված է «զփառսն» (*δόξα*), և որն անտիկ համակարգում միջանկյալ դիրք էր զբաղեցնում հստակ գիտելիքի և զգայությունների միջև. «զլուխ՝ զմիտսն, իսկ պարանոց՝ զփառսն եւ որպէս ի միջ բանի և անբանության, իսկ լանջս զսրտմտութիւնն...»: Եվ քանի որ *δόξα* նշանակում է

¹⁴ Ա. Թամրազյան, *էսսեներ և ուսումնասիրություններ*, Երևան, 2013, էջ 354:

և՛ «կարծիք», և՛ «փառք», այս երկու հասկացությունները կարող են նույնա-
նալ, ինչպես և տվյալ թարգմանության մեջ է:

Անհասկանալի է «սպիտակաթոյրն թանձրատեսակն խոնաւուտ» (Նեմ.
105) նկարագրական թարգմանությունը *θορωδεις ὑγρον* (*Nem.* 86) արտա-
հայտության դիմաց, որն ընդամենը նշանակում է «սերմնահեղուկ»՝ *θορός*
կամ *θορή* («սերմ») բառից:

Իսկ *θηριακαί* (*Nem.* 14) բառը թողնված է հունարեն շխարհամանված
ձևով «թերիակէք», «թիրակէք» (Նեմ. 24) և այլ աղճատումներով: Բառացի
այն նշանակում է «գազանական դեղ» (Յոր «գազան» բառից): Այն դեղթափ է՝
կազմված օձի և այլ զեռունների մարմնից, հակաթույն: Սակայն հայերենում
գոյություն է ունեցել բառի շատ գեղեցիկ համարժեքը՝ «անդեղայ»: Եվ պարզ
չէ, թե ինչու այն տեղ չի գտել թարգմանության մեջ:

Հունարենից փոխառված են նաև մի շարք փափկամարմինների անվա-
նումներ՝ «պինայ», «կարկինոս», «աստակոս», «պնդոոս», «սիպեք» (Նեմ. 29-
30) և այլն, ինչպես նաև երկրաչափական մարմինների անվանումներ՝ «կիւբի-
կոն», «իկոսաէդոն», «պիւռամոիդես», «օքտաէդոն», «սկալինեայ եռան-
գիւն»՝ անհավասարակող եռանկյան իմաստով (Նեմ. 64-65): Կարելի է ենթա-
դրել, որ հունարեն այս բառերը տվյալ ժամանակաշրջանի գիտական շրջա-
նակներում ակտիվ կիրառվող եզրույթներ կարող էին լինել, և քանի որ գիրքը
գործնական նշանակություն ուներ և նախատեսված էր նաև բնագետների
համար, թարգմանիչները խուսափել են լրացուցիչ անհարմարություն ստեղծե-
լուց, որ կարիք կունենար պարզաբանումների: Առավել ևս, որ նշված փափ-
կամարմինները հիմնականում խեցգետինների և ծովախեցգետինների տե-
սակներ են, որոնց հայերեն համարժեքները հստակություն չունեցող կրկնու-
թյուններ են: Խ. Հ. Մելիք-Փարսադանյանը քննարկելով լեզվական նմանատիպ
խնդիրը Բարսեղ Կեսարացու «Վեցօրեայում», գտնում է, որ այդ բառերը «հին
հայ գրականության համար նորություններ էին, և դա բնական է, որովհետև
այդ եզրերը ծովային կենդանիների անուններ էին: Հայերն իբրև ցամաքային
երկրի բնակիչներ չունեին դրանց հայերեն համարժեքները, ուստի ստիպված
էին փոխառել հունարենից»¹⁵: Սակայն նույն տեղում էլ նա նկատում է մեկ այլ
երևույթ՝ «բույսերի անուններ գործածելիս հայ թարգմանիչը վերցնում է ոչ
միայն հայերենի մեջ բացակայող հունարեն եզրերը, այլ որոշ դեպքերում նա
գերադասում է հունարեն ձևերը, թեև դրանց հոմանիշը հայերենի մեջ կա»¹⁶:

Այս նույն տրամաբանությամբ էլ խելագարության փոխարեն թողնված է
«փռենիտն ախտ» (Նեմ. 85, 17) փոխառչալը, որը լուսանցքներում օժտված է
«մտաբախտիթին», «որ է վարս իմն» մեկնաբանություններով:

¹⁵ Մելիք-Փարսադանյան, նշվ. աշխ., էջ 120:

¹⁶ Նույն տեղում:

Հանդիպում են նաև ակամա սխալներ, որոնք կապված են հունարեն բնագրում առկա աղճատումների հետ, երբ բառերն իրենց գրությամբ նման են, և դառնում են շփոթմունքի պատճառ: Օրինակ, *ἄποιός* («անորակ») և *ἀποίητος* («անարար») բառերի (*Nem.* 66) շփոթը, որը հայերեն ձեռագրերում հաճախ ուղղվել է կամ տեքստի մեջ կամ լուսանցքում. «Ըստ այսոցիկ որակութեանց եւ շուրն անարար (իմա՛ն անորակ) ասի» (Նեմ. 81): Կամ *ὑπερῶον* («վերնատուն») բառը՝ *ὑπερώα* («քիմք»-ի) (Նեմ. 80), *ποσόν* («քանակ») բառը՝ *τόπον* («տեղ»-ի հայցական հոլովի) (Նեմ. 28) փոխարեն և այլն: Այսպիսի սխալների վրա ուշադրություն են հրավիրել Գրիգոր Նյուսացու և Գիոնիսիոս Արեոպագոս երկերի հետազոտողներն ու հրատարակիչները (Ս. Վարդանյանը, Ռոբերտ Թոմսոնը¹⁷):

Իսկ, օրինակ, «Յաղագս նախախնամութեան» գլխում «ըստ դիպմանն» հանդես է գալիս որպես հունարեն *κατὰ σκοπόν* (ըստ նպատակի) բառակապակցության (*Nem.* 120) համարժեք: Թյուրիմացությունը հավանաբար կապված է *σκοπή* բառի հետ, որ նշանակում է «դիտում»: *σκοπός* բառը նույնպես ունի նաև դիտորդի, հսկիչի իմաստ, այստեղից էլ՝ «ըստ դիտմանն» ձևը, որը հայերեն ձեռագրերում գրիչների կողմից աղճատվելով, դարձել է «դիպման» (Նեմ. 144), որոշ դեպքերում էլ՝ «գիտման»:

Հայերեն թարգմանության մեջ գրիչների կողմից նմանատիպ աղճատումները քիչ չեն: Հաճախակի հանդիպող է «ետ» – «եդ», «բնաւորական» – «բանաւորական», «ըստ բնութեան» – «ըստ բռնութեան», «առ այժմուս» – «առ ժամուս», «գոլ» – «գալ» բառերի շփոթը: Երբեմն իրար փոխարինում են՝ «կրող» – «կալող» – «կարող» – «կապող» ձևերը: «Յաղագս անձին» գլխում «տեսանի»-ի (*συνθεωρεῖται* (*Nem.* 8) – «միասին դիտվում է») փոխարեն կարգում ենք «տեսակի»՝ «ընդ նմին տեսակի (իմա՛ն տեսանի) և նա եռակի տարորոշ» (Նեմ. 28): «Թուեցելոյ»-ի փոխարեն կարող է պատահել «տուեցելոյ» ձևը (Նեմ. 63), «ուղղագծից»-ի փոխարեն՝ «ուղղագործից» (Նեմ. 64), իսկ «եղական»-ի՝ «էական» (Նեմ. 67): Երբեմն էլ բառը թարգմանիչները միտումնավոր են փոխել: Օրինակ, *τὰ δηλητηριώδη* (*Nem.* 14 «թունավոր կենդանիներ», բառացի՝ «թունավորներ»)–ի փոխարեն կարգում ենք «զվնասակարսն» (Նեմ. 24):

Նման օրինակները բավականին շատ են և կարիք ունեն մանրամասն ուսումնասիրության: Եվ ընդհանրապես, Նեմեսիոսի «Յաղագս բնության մարդոյ» երկը և նրա հայերեն թարգմանությունը, որով, կարելի է ասել, ավարտվում է հունաբան դպրոցի գործունեությունը Հայաստանում, զարմանալի սեղմ և իր հակիրճության մեջ բազմախոս, հնարավորություն է տալիս բազմակողմանի հետազոտության:

¹⁷ R. W. Thomson, *Indices to the Armenian Version of Pseudo-Dionysius the Areopagite*, Amsterdam-Atlanta, 1997.

Հապավումներ

Nem. – **Nemesius Emesenus**, *De natura hominis*, ed. **Moreno Morani**, Leipzig: BSB B.G. Teubner Verlagsgesellschaft, 1987.

Նեմ. – Նեմեսիոսի փիլիսոփայի եմեսացու Յաղագս բնութեան մարդոյ, Վենետիկ, 1889:

Բառերի բացատրությունները բերվում են՝ հունարենի համար՝ ըստ *Древнегреческо-русский словарь*-ի (сост. **И. Х. Дворецкий**, Москва, 1958), գրաբարի համար՝ ըստ *ՆԲՀԼ*-ի (*Նոր բառգիրք Հայկազեան լեզուի, Հ. Գաբրիել Աւետիքեան, Հ. Խաչատուր Սիրմէլեան, Հ. Մկրտիչ Աւգերեան*, Վենետիկ, 1836):

KARINE MOSIKYAN

**ЛЕКСИКА АРМЯНСКОГО ПЕРЕВОДА ТРАКТАТА НЕМЕСИЯ
ЭМИССОГО «О ПРИРОДЕ ЧЕЛОВЕКА»**

Ключевые слова: Немесий Эмесский, природа, антропология, терминология, грекофильские переводы, Степанос Сюнечи, критический текст.

Из переведенных с греческого языка на армянский антропологических и медицинских произведений, наиболее важное место занимает труд философа и врача IV века Немесия Эмиссого «О природе человека». Сочинение это, пользовавшееся в свое время известностью, в 717 году в Константинополе перевели на армянский язык ипат Давид и известный ученый Степанос Сюнеци. Книга высоко ценилась средневековыми армянскими врачами. Доказательством этого является большое количество дошедших до нас списков этой книги. О качестве армянского перевода высказывались различные мнения – от самых похвальных до резко отрицательных. Однако очевидно, что переводчики стремились ввести в употребление новые армянские термины, соответствующие активно употребляемым греческим терминам, тем самым содействуя созданию армянской научно-философской терминологии.

KARINE MOSIKYAN

**THE VOCABULARY OF THE ARMENIAN VERSION OF
NEMESIUS OF EMESA'S "ON HUMAN NATURE"**

Keywords: Nemesius of Emessa, nature, anthropology, terminology, Hellenizing translations, Step'anos Siwnec'i, critical text.

“On Human Nature” by the 4th c. philosopher Nemesius of Emesa is

---

among the most important anthropological and medical works translated from Greek into Armenian. The work, very popular in its time, was translated into Armenian in 717 in Constantinople by renowned scholar Step'anos Siwnec'i and *Hypatos* David. The book was highly regarded by medieval Armenian physicians. The great number of surviving manuscript copies of this book, only forty of which are kept in Matenadaran, testify to this. The vocabulary of the Armenian version has been both highly praised and severely criticized. It is obvious, nonetheless, that the translators made great efforts to introduce the Armenian equivalents of commonly used Greek terms, contributing to the creation of the Armenian scientific and philosophical terminology.